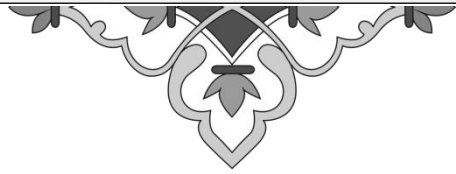

درس نامه

علوم قرآن

(ارشد)

تلخیص، تنظیم و تسهیل
کلیه منابع درس علوم قرآن کارشناسی ارشد
ویژه آزمون های کارشناسی ارشد و دکتری
رشته علوم قرآن و حدیث

چاپ دوم؛ سال ۱۴۰۰

سرشناسه: محمدزاده، رسول، ۱۳۶۰ -

عنوان و نام پدیدآور: درس نامه علوم قرآن ارشد تلخیص، تنظیم و تسهیل کلیه منابع درس علوم قرآن کارشناسی ارشد ویژه آزمون های کارشناسی ارشد و دکتری رشته علوم قرآن و حدیث / مولف رسول محمدزاده .

مشخصات نشر: تهران: آیات مبینات، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۳۱۲ص.: جدول، نمودار؛ ۲۲ × ۲۹ س.م.

شابک: ۷-۲-۹۸۱۴۵-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست نویسی: فیپای مختصر

شماره کتابشناسی ملی: ۵۴۳۷۰۱۳

بسته های آموزشی حافظون

ویژه درس های عمومی کلیه رشته های الهیات

درس نامه علوم قرآن ارشد

تلخیص، تنظیم و تسهیل کلیه منابع درس علوم قرآن کارشناسی ارشد

ویژه آزمون های کارشناسی ارشد و دکتری الهیات

چاپ دوم؛ سال ۱۴۰۰

مؤلف: رسول محمدزاده

ناشر: انتشارات آیات مبینات

تماس با ما

شماره ثابت : ۰۲۱۳۳۴۴۲۰۰۵

شماره همراه : ۰۹۱۹۸۰۰۰۹۷۰

سایت : www.haafezoon.com

ایمیل : haafezoon@gmail.com

سامانه دریافت پیامک : ۰۲۱۳۳۴۴۲۰۰۵

در فضای مجازی ما را با شناسه [haafezoon](https://www.haafezoon.com) جستجو کنید.

جهت دریافت اطلاعات تخصصی رشته خود و دریافت فایل های مکمل، عدد ۲ را به سامانه ۰۲۱۳۳۴۴۲۰۰۵ پیامک کنید.

حافظون

حافظون یک مؤسسه آموزشی معارف دینی-قرآنی است که از سال ۸۶ آغاز به کار و از سال ۹۰ با همین عنوان، فعالیت خود را رسمیت بخشید. ابتدائاً تمرکز فعالیت های این موسسه بر روی دو حوزه ی «دوره های آزاد معارف دینی و قرآنی» و «کلاس های آمادگی کنکور ارشد و کارشناسی حافظان قرآن» بود ولی به مرور زمان به لحاظ کمی و کیفی توسعه پیدا کرده و مجموعه های اقماری دیگری نیز در کنار آن شکل گرفتند.

در حال حاضر مراکز و فعالیت های حافظون را می توان به شرح زیر توضیح داد:

۱- آموزشگاه کنکور تحصیلات تکمیلی ارشد و دکتری الهیات

قدیمی ترین فعالیت مجموعه آموزشی حافظون، که موجب گردیده مؤمنین فرهیخته در سرتاسر کشور با حافظون آشنا شوند، خدمات حافظون در زمینه کنکور کارشناسی ارشد و دکتری گرایشهای الهیات است. اکنون بعد از حدود یک دهه فعالیت می توانیم با اطمینان مدعی شویم که حافظون، کاملترین، به روزترین و مفیدترین خدمات در زمینه تحصیلات تکمیلی الهیات در سطح کشور را به علاقه مندان کلیه ی گرایشهای رشته ی الهیات ارائه می دهد. تنوع خدمات، تنوع رشته ها، محصولات به روز، آموزش مجازی به دو صورت آنلاین و آفلاین و... تنها بخشی از این ویژگی هاست. اجمالی از این خدمات عبارتند از:

۱. دوره های آمادگی کنکور (حضور و آنلاین)

تا کنون بالغ بر ۴۰ دوره ی کنکور ارشد و دکتری الهیات توسط حافظون برگزار گردیده است. این کلاسها در سه گرایش قرآن و حدیث، فقه و مبانی حقوق و فلسفه و حکمت اسلامی و در سه مقطع کارشناسی (ویژه حفاظ قرآن)، ارشد و دکتری می باشد. همه ساله بسیاری از رتبه های تک رقی کنکور از خروجی های این کلاسها هستند. در ضمن در سالهای اخیر این کلاسها به صورت مجازی نیز برگزار گردیده و داوطلبان از سرتاسر کشور در آن شرکت می نمایند.

۲. بسته های آموزشی

درس نامه ها و تست نامه های حافظون در سرتاسر کشور، خانه به خانه و دانشگاه به دانشگاه، در بین دانشجویان و داوطلبان دست به دست می شود. با اطمینان می توان مدعی شد در سه رشته فوق الذکر و در دروس عمومی مثل ادبیات عرب و زبان انگلیسی، برای کسب بالاترین رتبه ها کاملاً کافی و وافی نیز می باشد. به روز رسانی سالانه و انطباق بر کنکور هر سال، اشمال بر همه سؤالات کنکورها، طبقه بندی موضوعی و پاسخنامه کاملاً تشریحی تست نامه ها، تلخیص های حساب شده در حدود یک پنجم منابع اصلی، مطالب توضیحی بیشتر جهت تفهیم بهتر، محتوای طبقه بندی شده ی منسجم، حذف زوائد غیر کاربردی و... تنها بخشی از دلایلی است که موجب گردیده است حافظون تنها گزینه داوطلبان در کنکورهای ارشد و دکتری باشد.

۳. ویدئوهای آموزشی

نیاز مبرم دانشجویان و داوطلبان کنکورهای ارشد و دکتری به حضور در کلاس درس و بهره‌گیری از تدریس اساتید برجسته الهیات از یک سو؛ و فراهم نبودن این امکان برای همه‌ی دانشجویان در اقصی نقاط کشور موجب گردید حافظون با بهره‌گیری از اساتید مطرح کشور، دوره‌های آموزشی متعددی را به صورت ویدئویی تولید و ارائه نمایند.

امکان مشاهده‌ی چند باره‌ی تدریس اساتید، استفاده و بهره‌گیری از تدریس بهترین اساتید و امکان مشاهده‌ی ویدئوها در هر مکان و زمان باعث شده است که بسته‌های ویدئویی حافظون با استقبال بی‌نظیر علاقه‌مندان مواجه شوند. لازم به ذکر است ویدئوهای آموزشی، کاملاً مبتنی بر کتاب‌های موسسه حافظون می‌باشند.

۴. آزمون‌های هفتگی، ماهانه و جامع

برای داوطلبی که در حال آماده شدن برای کنکور می‌باشد، برنامه‌ریزی و آزمون‌های دائمی که مدام او را رصد کند، مطالعاتش را جهت دهد، اشکالاتش را به او گوشزد نماید، بسیار ضروری و حیاتی به نظر می‌رسد. آزمون‌های هفتگی و دوره‌ای حافظون، به داوطلبان کمک می‌کند که هم به یک برنامه‌ریزی درست تری دست پیدا کرده و بتوانند به اندازه کافی درس‌ها را مرور نمایند و هم مدام در شرایط آزمون قرار گرفته و با تست‌زنی و تنظیم وقت و دیگر شرایط واقعی آزمون خوب بگردند.

۲- دوره‌های آزاد

حافظون علاوه بر دوره‌های آمادگی کنکور، کلاس‌های آزاد و کارگاه‌هایی مانند روش تحقیق، مقاله‌نویسی، آمادگی مصاحبه، متن‌خوانی عربی، تجزیه و ترکیب قرآن، تدبر و تفسیر قرآن، مکالمه عربی، دوره‌های زبان انگلیسی و... نیز برگزار می‌نماید.

۳- سایر مجموعه‌ها

مؤسسه حافظون در راستای فعالیت‌های دینی و تربیتی خود، مجموعه‌های زیر را نیز تأسیس نموده و در حال حاضر مشغول به فعالیت می‌باشند.

۱. نشر آیات

۲. دبستان قرآنی پسرانه آیات

۳. دبستان قرآنی دخترانه آیات

مقدمه مؤلف

«علوم قرآن» از قدیم الایام جزء منابع آزمون‌های کارشناسی ارشد و دکتری رشته «علوم قرآن و حدیث» بوده است. سوالات این درس در کنکور کارشناسی ارشد معمولاً از ۴ منبع اصلی این رشته تشکیل می‌شوند که این ۴ کتاب بترتیب اولویت عبارتند است از:

«الاتقان» سیوطی، «تاریخ قرآن» دکتر حجتی، «اسباب النزول» دکتر حجتی و «نسخ» آیت الله خویی

توضیحاتی درباره هر یک از دروس:

۱- الاتقان:

کتاب «الاتقان فی علوم القرآن» اثر جلال الدین سیوطی، مهمترین منبع علوم قرآن در کارشناسی ارشد است. همانطور که در جدول فوق مشاهده می‌شود حدود دو سوم تستهای علوم قرآن از این کتاب می‌باشد. ۱۸ فصلی که از این کتاب به عنوان منابع کنکور تعیین شده‌اند عبارتند از:

معربات، ایجاز و اطناب، حقیقت و مجاز، تشبیه و استعاره، مقدم و موخر، عام و خاص، وجوه و نظائر، تناسب آیات و سوره، مفهوم و منطوق، مجمل و مبین، کنایه و تعریض، حصر و اختصاص، ایجاز و اطناب، فواصل آیات، اسباب نزول، محکم و متشابه، مطلق و مقید، ادوات و حروف.

شایان ذکر است که کتاب «اسباب النزول» دکتر حجتی نقد و بررسی فصل «اسباب النزول» کتاب اتقان است. به همین دلیل اکثر بخش‌های این دو مطلب با یکدیگر همپوشانی دارند. لذا برای جلوگیری از پراکندگی مطلب و تکرار مکررات، آنها را با یکدیگر ادغام کرده و در بخش سوم این کتاب - یعنی تلخیص اسباب النزول حجتی - جای داده‌ایم.

در آخر بررسی آماری صورت گرفته بر روی کنکورهای ۱۰ سال پیاپی و تعداد تست هر فصل کتاب سیوطی را ارائه می‌نماییم تا داوطلبان بتوانند با مقایسه این تست‌ها و تعداد صفحات هر فصل، به اهمیت آن در کنکور پی ببرند.

ضریب اهمیت در جدول زیر که حاصل تقسیم تعداد تست ۱۰ سال، در هر فصل بر تعداد صفحات کتاب است، نشان دهنده اهمیت هر بخش در کنکور است.

فصول کتاب الاتقان	تعداد تست	صفحات کتاب	ضریب اهمیت
اسباب النزول	۲۲	۱۴	۱/۶
کلمات غیر عربی	۹	۱۰	۱/۹
وجوه و نظائر	۳	۱۴	۰/۲

۰/۸	۱۴	۱۱	محکم و متشابه	۴
۰/۶	۱۲	۱۹	مقدم و موخر	۵
۱	۱۲	۱۲	عام و خاص	۶
۲	۸	۱۶	مجمل و مبین	۷
۰/۳	۴	۱	مطلق و مقید	۸
۱/۷۵	۸	۱۴	مفهوم و منطوق	۹
۱	۲۰	۱۹	مجازهای قرآن	۱۰
۰/۴	۱۶	۷	تشبیه و استعاره	۱۱
۰/۹	۸	۷	کنایه و تعریض	۱۲
۱/۳	۸	۱۰	حصر و اختصاص	۱۳
۰/۶	۳۸	۲۳	ایجاز و اطناب	۱۴
۰/۹	۸	۷	مناسبت آیات و سور	۱۵

۲- تاریخ قرآن:

درس تاریخ قرآن در کنکور سراسری بعد از الاتقان سیوطی دومین درس پر اهمیت می‌باشد. به طوری که تا کنون ۲۵٪ تست‌ها کنکور از این کتاب داده شده است. خوشبختانه تعداد صفحات زیاد این کتاب به طرز قابل ملاحظه‌ای به طور کامل تلخیص شده و از ۶۲۵ صفحه به حدود ۵۰ صفحه تقلیل یافته است.

۳- اسباب النزول:

همان گونه که گفته شد، این بخش از کتاب شامل نوع نهم از کتاب الاتقان سیوطی و همچنین کتاب اسباب النزول دکتر حجتی که در واقع نقد الاتقان است، می‌باشد. در ادغام این دو کتاب سعی شده است هارمونی و نظم رعایت شود که خواننده را از سردرگمی در بین آراء مختلف منقول از دو مولف نجات دهد.

۴- مبحث نسخ از کتاب «البیان»

کتاب البیان حضرت آیت الله خویی را می‌توان یکی از مصادر مهم علوم قرآن در شیعه دانست. خوشبختانه یکی از فصول این کتاب نیز جزء منابع کارشناسی ارشد تعیین می‌باشد و آن مبحث نسخ است. چهارمین و آخرین بخش از این کتاب، به این منبع مهم اختصاص دارد.

ویژگیهای کتاب حاضر:

۱. این کتاب شامل تستهای طبقه بندی شده کنکورهای دوازده سال اخیر می‌باشد که تا کنون نمونه‌ای در سطح کشور ندارد.
۲. تست‌ها و مطالب کتاب همه ساله بر اساس کنکور سال قبل تکمیل و ویرایش می‌گردد.

۳. تنوع فونت‌ها و تیتربندی دقیق و صفحه‌آرایی مناسب موجب می‌گردد تا ذهن خواننده نظام منسجم‌تری به خود بگیرد.

۴. این کتاب هر ساله با پیشنهادهای داوطلبان سال گذشته و بر اساس آخرین کنکور برگزار شده، ویرایش جدید می‌گردد و سوالات همان سال نیز به انتهای آن اضافه می‌شود. به همین دلیل هماره به روزترین بسته آموزشی در رشته الهیات در سطح کشور است.

در انتهای لازم می‌دانم از سرکار خانم پرنظر که زحمات فراوانی برای تلخیص و آماده‌سازی اولیه این منابع متحمل شدند تشکر و قدردانی نموده و همچنین از آقای دکتر مجتبی شکوری که با ویراستاری عالمانه‌ی خود بر غنای اثر افزودند نیز سپاسگزاری می‌نمایم.

وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ

رسول محمدزاده

علوم قرآنی چیست؟

بارها برایم اتفاق افتاده که دوستانم، بستگانم، یا حتی غریبه‌ها، از من بپرسند که برای ادامه تحصیل در رشته علوم قرآن و حدیث چکار باید بکنم؟ و من هم جواب بدهم: باید کتاب‌های علوم قرآنی، علوم حدیث، عربی و... را بخوانید. بعد آنها اظهار علاقه کنند و بگویند یکی از آن مهم‌ترین هاشان را بده تا شروع کنیم. من هم کتاب الاتقان را بدهم تا شروع کنند. بعد آنها الاتقان را باز کنند، چند صفحه از اولش، چند صفحه از وسطش و چند صفحه از آخرش را ورق بزنند، کمی با کلماتش ور برونند، کمی سعی کنند بفهمند، و نتوانند، و بعد گیرپاچ کنند، و بعد احساس کنند هیچ علاقه‌ای به رشته علوم قرآن و حدیث ندارند! و بعد من بیفتم دنبالش که آقا تو را به خدا آن کتاب ما را پس بده!...

این اتفاق، اصلاً عجیب نیست. در واقع، معمولی‌ترین اتفاقی است که باید بیفتد. چرا؟ چون الاتقان یک کتاب تخصصی است. درست است که مال چند قرن پیش است، اما یک کتاب تخصصی برای رشته تفسیر و علوم قرآنی است و همانطور که بنده حقیر، از یک کتاب تخصصی در رشته تخصصی غدد داخلی بدن انسان، به اندازه هویج هم سر در نمی‌آورم، طبیعی است که رفتار دیگران در قبال کتاب الاتقان نیز همینطور باشد. پس باید اول توضیح داد که علوم قرآنی چیست. با همین مثال غدد داخلی بدن انسان ادامه می‌دهم.

فرض کنید همین بنده حقیر که یک کتاب تخصصی در رشته تخصصی غدد داخلی انسان به دستم رسیده و مرا در گل گذاشته، به بدن انسان و فرایندها و ویژگی‌هایش علاقه زیادی داشته باشم و واقعاً دوست داشته باشم از بدن انسان سر در بیاورم. چه کار می‌کنم؟ می‌روم پیش یک دکتر متخصص و از او درخواست می‌کنم درباره بدن انسان مرا آگاه کند. او (پس از آنکه حق ویزیتش را تمام و کمال دریافت می‌کند) از من می‌پرسد: «دوست داری درباره کدام قسمت از بدن انسان بدانی؟» من می‌گویم: «همه‌اش». می‌گوید: «از کجا می‌خواهی شروع کنی؟» می‌گویم: «فرقی نمی‌کند.» او می‌گوید: «اتفاقاً خیلی فرق می‌کند.» می‌پرسم: «چرا؟» و او توضیح می‌دهد که برای آشنایی با هر عضو از بدن انسان، باید پیش یک متخصص خاص بروم. او ادامه می‌دهد: «درست است که بدن انسان یک چیز واحد است، اما علم و شناخت درباره آن محدود به یک علم نمی‌شود. علوم مختلف و متنوعی در حوزه شناخت بدن انسان شکل گرفته است. مغز و اعصاب یک تخصص و یک علم است. چشم، علمی دیگر. گوش، حلق و بینی علم و تخصصی دیگر. پوست و مو همین‌طور. دستگاه گوارشی علم دیگری است. دستگاه تنفسی، قلب، کبد، کلیه، روده و... هر کدام علم و تخصص خاص خود را دارند. هر کدام از این علوم، در داخل خود هم تقسیم بندی‌های زیادی دارند و به تخصص‌های مختلف تقسیم می‌شوند.»

من می‌گویم: «پس من چطور نسبت به بدن انسان اطلاعات تخصصی کسب کنم؟»

او جواب می‌دهد: «اولین قدم این است که درباره هر یک از این انواع علوم، اطلاعاتی کلی به دست بیاوری و با برخی از اصطلاحات تخصصی در هر یک از این حوزه‌ها آشنا شوی...».

فکر کنم توانستم منظوم را با این مثال برسانم.

قرآن کریم، یک حقیقت واحد است. مثل بدن انسان. خیلی‌ها به آن علاقه دارند و دوست دارند آن را بشناسند، اما شناخت آن، اصلاً کار ساده‌ای نیست. چهارده قرن است که علما و دانشمندان درباره قرآن تحقیق می‌کنند و هر روز به علمی جدیدتر درباره آن دست می‌یابند. طبیعی است که طی این چهارده قرن، علوم تخصصی مختلفی حول قرآن‌شناسی شکل بگیرد و هر یک از این علوم، اصطلاحات خاص خود را داشته باشند. در چهارده قرنی که از نزول قرآن کریم می‌گذرد، مفسران فراوانی سعی کرده‌اند قرآن را بکاوند، بفهمند و به دیگران بفهمانند. در این فرایند قرآن‌شناسی، آنها از همین علمی که کم‌کم در حوزه قرآن‌شناسی شکل گرفته، استفاده کرده‌اند. بسیاری از مفسرین، خودشان این علوم را گسترش داده‌اند. نظریات جدید داده‌اند، نظرات قبلی را نقد کرده‌اند و تمام توان‌شان را برای گسترش این علوم و بیشتر، بهتر و قاعده‌مند تر فهمیدن قرآن به کار گرفته‌اند.

این علمی که در حوزه قرآن‌شناسی شکل گرفته، همان چیزی است که ما به آن می‌گوییم «علوم قرآنی». علوم قرآنی یعنی تخصص‌هایی که فرد مشتاق به شناخت قرآن، باید با آنها آشنا باشد. تا اولاً خودش از این علوم استفاده کند و بیشتر قرآن را بفهمد. و ثانیاً صحبت‌های دانشمندان دیگر را که مملو از اصطلاحات تخصصی است، بفهمد.

کتاب‌های علوم قرآنی، در واقع حکم یک فرهنگ‌نامه و اصطلاح‌نامه را برای علوم قرآنی دارند. این کتاب‌ها ابزارهایی هستند برای بحث درباره این تخصص‌ها و ایجاد مفاهمه بین دانشمندان.

مهم‌ترین و جامع‌ترین کتابی که در حوزه معرفی علوم قرآنی تألیف شده و هنوز هم بعد از چندین قرن، مرجعیت خود را در این حوزه حفظ کرده، کتاب «الاتقان فی علوم القرآن» تألیف جلال الدین سیوطی است. سیوطی در این کتاب سعی کرده، تمام علوم و تخصص‌هایی که تا آن روز (تقریباً سال ۹۰۰ هجری) درباره قرآن‌شناسی و قرآن‌پژوهی شکل گرفته و وجود داشت را در این کتاب جمع و معرفی کند. او هشتاد نوع از این علوم و تخصص‌ها را در کتابش گردآوری کرده است. تخصص‌هایی که تمامی دانشجویان علوم قرآن و حدیث، و هر کسی که می‌خواهد کاری تخصصی درباره قرآن انجام دهد، باید از آنها آگاهی داشته و در برخی از آنها واقعاً متخصص باشد. تخصص‌هایی مانند اسباب النزول، نسخ، تقدیم و تأخیر، اجمال و تبیین، محکم و متشابه، عام و خاص، مجاز، تشبیه و استعاره، کنایه و تعریض، حصر و اختصاص و... .

سیوطی در الاتقان این علوم را احصا و از هم تفکیک کرده، اصطلاحاتش را توضیح داده، کتاب‌هایی که تا آن زمان در آن علم نوشته شده را معرفی کرده، مسائل مختلفی که در آن علم وجود دارد را تبیین کرده، نظرات دانشمندان گذشته در آن علم را بیان کرده و اگر خودش نظر جدیدی داشته، بدان اضافه کرده است. او تقسیمات مختلف داخل هر یک از این علوم را به شیوه مفصل توضیح داده و برای هر کدام از این تقسیمات، مثال‌های مختلف و متعددی زده است. او هر کاری که می‌توانست برای معرفی علوم قرآنی انجام دهد، انجام داده است.

دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث در دوره کارشناسی با برخی از این علوم آشنا می‌شوند. اما برای ورود به مقطع کارشناسی ارشد، باید ثابت کنند که آشنایی آنها با گزیده‌ای از این علوم، در حدی هست که بتوانند به عنوان متخصص در این رشته ادامه تحصیل دهند. لذا، فصولی از این کتاب، به همراه بحث‌هایی درباره تاریخ قرآن و همچنین علم نسخ از دیدگاه آیت‌الله خوبی که یک عالم شیعی است، به عنوان منبع طراحی سوالات درس علوم قرآنی در آزمون کارشناسی ارشد این رشته انتخاب شده است.

اگر می‌خواهید در این رشته ادامه تحصیل بدهید و وارد گود قرآن‌شناسی شوید، باید آستین‌ها را بالا بزنید و اول از همه، سعی کنید بفهمید درباره قرآن کریم، چه علمی شکل گرفته است. با هر یک از این علوم آشنا شوید، تقسیم‌بندی‌هایشان را یاد بگیرید، استدلال‌هایشان را بفهمید و نقد کنید، اصطلاحات‌شان را بفهمید و کم‌کم خودتان را قاطی متخصصین کنید. یعنی یک یا چند تا از این علوم را انتخاب کرده و سعی کنید در آنها متخصص شوید.

البته از آنجا که آزمون‌های ورودی دانشگاهی، اقتضائات خاص خودش را دارد و سوالات به صورت تستی طرح می‌شوند، خیلی هم لازم نیست به همه جوانب این علوم مسلط شوید. یعنی اگر بتوانید مثال‌ها و نکات ریزی که سیوطی در الاتقان آورده را خوب حفظ کنید، به راحتی می‌توانید در آزمون موفق شوید. مسلم است که اینگونه فرا گرفتن علوم قرآنی، مطلوب متخصصان و دانشمندان این حوزه نیست. چرا که دانشجویان در این شیوه، بیشتر حفظ می‌کنند تا بفهمند! و به نکات ریز بیشتر توجه می‌کنند تا مسائل کلان و تقسیم‌بندی‌های اساسی هر علم. اما خب، چاره چیست؟!

چاره این است که دانشجویانی که با همین شیوه وارد مقطع کارشناسی ارشد می‌شوند، به مطالعات خود در هنگام آمادگی برای کنکور بسنده نکنند و طی دوران تحصیل در مقاطع تکمیلی، مباحث مختلف این رشته را به صورت عمیق و استدلالی - و نه تستی و کنکوری! - مطالعه و مباحثه کنند و سعی کنند در راه گسترش و روش‌مندتر شدن علوم قرآنی قدم بردارند، نه در راه کسب مدارج و مدارک!

این را گفتم تا شمایمی که الان این کتاب را در دست داری و می‌خواهی برای کنکور کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث آماده شوی، فکر نکنی که علوم قرآنی هر چه هست، همین است که در این کتاب است! نه! این کتاب با دید کنکوری تلخیص شده و سعی بر این بوده که دانشجویان با مطالعه آن، موفقیت هر چه بیشتری در کنکور داشته باشند. اما برای یک دانشجوی تحصیلات تکمیلی، ننگ است که با منابع دسته اول رشته خودش آشنا نباشد.

پس اگر با کمک این کتاب (و زحمتهایی که به دفعات برای تلخیص و دسته‌بندی و ویرایش آن کشیده شده و آخرینش به عهده این حقیر به عنوان ویراستار بوده) توانستید به مقطع کارشناسی ارشد راه یابید، بر خود فرض بدانید که کتاب‌های «الاتقان فی علوم القرآن»، «البیان فی تفسیر القرآن» و... را بار دیگر به دست بگیرید و این بار با دید تحلیلی و نه کنکوری، آن را مطالعه کنید. که ما در این رشته، به دانشجویان و قرآن‌پژوهان خوش‌فکر و تحلیل‌گر بیشتر نیاز داریم، تا دانشجویان خوش‌حافظه!

امیدوارم که شما، از «آن» دانشجویان باشید.

مجتبی شکوری - ویراستار

تابستان ۱۳۹۳

فهرست مطالب

۱۵.....	بخش اول: تاریخ قرآن.....
۱۷.....	درس ۱. عناوین و اسامی قرآن کریم
۱۹.....	درس ۲. وحی الهی
۲۲.....	درس ۳. نزول قرآن کریم
۲۶.....	درس ۴. آیه.....
۳۰.....	درس ۵. سوره.....
۳۶.....	درس ۶. فواتح سور و حروف مقطعه قرآن.....
۴۲.....	درس ۷. خط در عصر نزول.....
۴۷.....	درس ۸. پیامبر امّی.....
۴۹.....	درس ۹. نگارش قرآن کریم.....
۵۲.....	درس ۱۰. جمع و تدوین قرآن.....
۵۵.....	درس ۱۱. جمع و نگارش قرآن همزمان با خلافت ابوبکر.....
۵۷.....	درس ۱۲. تدوین و جمعآوری قرآن در زمان عثمان.....
۶۰.....	درس ۱۳. اصلاح شیوه نگارش قرآن کریم
۶۲.....	درس ۱۴. قرائات قرآن
۶۵.....	درس ۱۵. لهجه قرآن و منشأ اختلاف قرائات
۶۷.....	درس ۱۶. قراء قرآن.....
۷۷.....	بخش دوم: علوم قرآنی
۷۹.....	درس ۱. کلمات غیرعربی قرآن
۸۶.....	درس ۲. وجوه و نظایر
۹۶.....	درس ۳. محکم و متشابه
۱۰۶.....	درس ۴. تقدیم و تأخیر
۱۱۴.....	درس ۵. عام و خاص.....
۱۲۳.....	درس ۶. مجمل و مبین.....
۱۳۰.....	درس ۷. مطلق و مقید.....
۱۳۴.....	درس ۸. مفهوم و منطوق.....
۱۴۰.....	درس ۹. حقیقت و مجاز.....
۱۵۷.....	درس ۱۰. تشبیه و استعاره.....
۱۷۱.....	درس ۱۱. کنایه و تعریض

درس ۱۲. حصر و اختصاص.....	۱۷۷
درس ۱۳. ایجاز و اطناب.....	۱۸۳
درس ۱۴. مناسبت آیات و سوره‌ها.....	۲۱۰
درس ۱۵. اسباب النزول.....	۲۱۷
درس ۱۶. نسخ.....	۲۴۱
درس ۱۷. خبر و انشاء.....	۲۷۵
درس ۱۸. ادوات تفسیر.....	۲۸۴

بخش اول:
تاریخ قرآن

درس ۱. عناوین و اسامی قرآن کریم

در این درس می‌خوانیم:

آشنایی با نام‌ها و عناوین قرآن کریم و ریشه‌شناسی این اسامی

۱ - قرآن

(حدود ۵۸ بار تکرار در قرآن)

تعریف قرآن: کلمات و آیات الهی که از هر جهت اعجاز‌آمیز بوده و بر پیامبر (ص) نازل شده و تحریفی در آن صورت نگرفته است.

نظرات علماء درباره معنی قرآن و مبدأ اشتقاق آن

گوینده	تعریف قرآن	ریشه کلمه قرآن
شافعی	لفظ قرآن ابتداءً برای کلام الهی وضع شده و از هیچ مبدئی مشتق نشده.	فاقد ریشه
زجاج و قتاده	قرآن جامع ثمرات کتب پیشین است	جمع و گردآوری کردن
لحیانی و ابن عباس	قاری قرآن به هنگام تلاوت آن، حروف و کلمات آن را به دنبال هم می‌آورد. قرآن = مقروء (= تلاوت شده)	قرائت و پیرو هم آوردن و خواندن
اشعری	حروف و کلمات و آیات و سوره قرآن، مقرون به هم هستند و با کیفیتی خاص با هم ارتباط و پیوستگی دارند.	قرن = ضمیمه کردن و پیوستن و یا نزدیک ساختن چیزی به چیز دیگر
فراء	هر یک از آیات قرآنی، قرینه و مؤید آیات دیگر	قرائن (= ج قرینه)

۲- فرقان

از ۷ مورد به کار رفته در قرآن دو مورد منظور، کتاب تورات است و دو مورد نیز قرآن است.

(تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا)

وجه تسمیه:

۱- قرآن فارق میان حق و باطل است. (ابن عباس)

۲- قرآن انسان را به نجات و موفقیت نائل می‌سازد؛ شاهد: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا)

۳- کتاب

۲۵۵ بار در قرآن آمده که در اکثر آنها منظور قرآن است.

کتاب = «گرد هم آوردن»، هر نوشته‌ای را از آن جهت کتاب می‌نامند که حروف و کلمات در آن گرد هم آمده‌اند.

منابع فقه اسلام عبارتند از کتاب، سنت، اجماع و عقل. کتاب: قرآن

۴- ذکر

از واژه‌های اصیل تازی (عربی) است. و به دو معنای } یادآوری
به کار رفته است. شرف

منظور از آن در قرآن در بعضی موارد، خود قرآن کریم است، مانند:

(إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ) (حجر / ۹) (وَ هَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ) (انبیاء / ۵۰)

ذکر به معنی «شرف» هم در قرآن به کار رفته، مانند: (لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ) (انبیاء / ۱۰)

وجه تسمیه: خداوند متعال با سخن خود بندگان خویش را به فرائض و احکام یادآور می‌گردد.

۵- تنزیل

این کلمه دارای اصالت در زبان تازی (عربی) است.

وجه تسمیه: آیات قرآن از طریق وحی به تدریج بر پیامبر (ص) نازل گردید.

(تنزیل = نزول تدریجی، انزال = نزول دفعی)

درس ۲. وحی الهی

در این درس می‌خوانیم:

۱. معنای لغوی وحی در کاربردهای قرآنی
۲. سه طریق وحی رسالی
۳. مقایسه میان وحی به انبیای گذشته و وحی به پیامبر (ص)
۴. کیفیت نزول وحی بر پیامبر (ص)
۵. داستان اولین وحی بر پیامبر اسلام

معنای لغوی وحی در کاربردهای قرآنی

اصل معنی لغوی وحی، اشاره سریع و نهانی است.

مصادق معنایی	کاربرد قرآنی	معنای لغوی
الهام خداوند به مادر حضرت موسی (ع)	وَ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَاِذَا خَضَبْتِ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ (قصص/ ۷)	۱. الهام فطری به انسان
الهام خداوند به زنبور در ساختن لانه خود	وَ أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا (نحل/ ۶۸)	۲. الهام غریزی به حیوان
درباره زکریای پیامبر (ع)	فَخَرَجَ عَلَىٰ قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَىٰ إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا (مریم/ ۱۱)	۳. اشاره سریع و مرموز
کاربرد غیر قرآنی: فأوحى إليها الطرفُ إني أحبُّها فأتر ذلك الوحي في وجناتها		۴. اشاره با جوارح و اعضا
	وَ إِنَّ الشَّيْطَانَ لِيُوحِيَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ (انعام/ ۱۲۱) وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ ... (انعام/ ۱۱۲)	۵. وسوسه و فتنه‌انگیزی شیطان
همانطور که بر پیامبران وحی می‌شود، به فرشتگان نیز وحی می‌شود و آنها نیز وظیفه رسالت خواهند داشت	إِذْ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى الْمَلَائِكَةِ أَنِي مَعَكُمْ فَتَتَّبِعُوا الَّذِينَ ءَامَنُوا ... (انفال/ ۱۲)	۶. القاء امری به فرشتگان
	وَ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْتُمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا ... (شوری/ ۵۱) فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ (نجم/ ۱۰)	۷. سخن گفتن خدا با انبیا

سه طریق وحی رسالی در آیه ۵۱ شوری

(وَ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْتُمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَآئِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلَىٰ حَكِيمٍ) (۱) القاء معنی و مقصود بر قلب پیامبر (ص) بدون واسطه فرشته وحی.

- ۲) سخن گفتن با پیامبر (ص) از پس پرده مانند سخن گفت خداوند با موسی (ع) از پشت شجره.
 ۳) القاء امری به فرشته وحی تا او وحی الهی را از جانب خداوند به یکی از انبیاء ابلاغ نماید.

مقایسه میان وحی به انبیاء گذشته و وحی به پیامبر (ص)

میان این دو نوع وحی در اصل مدلول تفاوتی وجود نداشت ولی:

- نزول وحی بر پیامبر اسلام (ص) غالباً به وسیله جبرائیل صورت می گرفت.
- در حالی که وحی بر انبیاء دیگر، گاهی در خواب و گاهی از پس پرده و گاهی به وسیله جبرئیل انجام می گرفت.

کیفیت نزول وحی بر پیامبر اسلام (ص)

بر پیامبران الهی وحی الهی نازل می شود:

(إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَ النَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ عِيسَى وَ يُوسُفَ وَ هَارُونَ وَ سُلَيْمَانَ وَ آدَمَ دَاوُدَ زُيُوتًا وَ رُؤُوسًا قَدْ قَضَيْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَ رُسُلًا لَمْ نَقْضُصْهُمْ عَلَيْكَ وَ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْوِيمًا) (نساء/۱۶۳-۱۶۴)

بر پیامبر اسلام غالباً توسط جبرائیل و بر پیامبران دیگر، از طرق: خواب، بیداری، جبرئیل و ...

۱. صداهای پی در پی همچون آواز جرس به سمع مبارکش می رسید که این نوع وحی بر پیامبر (ص) بسیار ثقیل و طاقت فرسا بوده است که پس از مدتی، صدای جرس قطع می شد و به صورت دوم وحی بر پیامبر (ص) نازل می شد. خداوند از اینگونه وحی چنین یاد کرده: (إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا) (مزل/۵)

۲. جبرائیل (ع) به صورت فردی کاملاً عادی، مجسم می شد تا پیامبر (ص) به او آرام بگیرد.

اما به طور کلی، وحی بر پیامبر (ص) مشکل بود. هرگاه نازل می شد، عرق می ریختند. آن حضرت می فرمایند:

«فما من مرة يوحى إليّ إلا ظننت أن نفسي تقبض»: هیچگاه بر من وحی نشد، مگر آنکه پنداشتم جانم گرفته می شود.

تحنت: گوشه گیری و خودسازی پیامبر (ص) در غار حراء قبل از نزول وحی.

(معنای لغوی تحنت: انزوا و دوری از گناه) در آن دوران، رویای صادقه می دیدند تا سرانجام در ۴۰ سالگی بر حضرت وحی شد.

تاریخ بعثت: ۱۷ رمضان یا ۲۷ رجب (۱۲ سال قبل از هجرت). تاریخ میلادی: ۶ آگوست یا ۱ فوریه سال ۶۱۰.

۱. یکم یا دوم ربیع الاول

۲. ۲۷ رجب

۳. ۱۷ رمضان

داستان نخستین وحی بر پیامبر اسلام (ص)

در روایت نبوی داستان نخستین وحی اینگونه نقل شده است که جبرئیل همراه با نوشته ای که در دست داشت در حالیکه حضرت

محمد (ص) در غار حراء خواب بودند بر ایشان وارد شد و گفت: بخوان ... (۳ مرتبه)

پیامبر فرمود: چه بخوانم؟ گفت: اقرأ بسم ربک ...

رسول گرامی اسلام در ادامه ی روایت می فرماید:

جبرئیل دور شد و من بیدار شدم، گویی نوشته ای در سینه ام نگاشته شد.

از غار حراء بیرون آمدم؛ در نیمه راه صدا به گوشم رسید: ای محمد؛ تو رسول خدایی و من جبرائیلیم. رفتم تا به خانه

رسیدم.

در بخش چهارم از روایت بیان شده است که خدیجه (س) علت رنگ‌پریدگی حضرت را جويا شد و پیامبر ماجرا را تعریف کرد. خدیجه ایشان را نزد ورقه بن نوفل برد و ورقه به او بشارت نبوت داد.

نکته: آیت الله معرفت بخش چهارم از داستان را جعلی می‌داند؛ زیرا پیامبری که درجات کمال را طی کرده، چطور می‌ترسد و به خود شک می‌کند؟ آنگاه با سخن ورقه بن نوفل آرام می‌شود؟

فرشته ی وحی در قرآن کریم

یهودیان از اینکه جبرائیل برای پیامبر خبر می‌آورد، ناراحت بودند؛ و استدلال ایشان این بود که او دستورات و تکالیف مشکل می‌آورد. قرآن به آنها پاسخ داد: ﴿قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ﴾ (بقره/۹۷)

جبرئیل در قرآن با سه لفظ معرفی شده است:

۱. جبریل ﴿قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ (بقره/۹۷)
۲. روح الامین ﴿نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ﴾ (شعراء/۱۹۳)
۳. رسول کریم ﴿إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ﴾ (حاقه/۴۰)

درس ۳. نزول قرآن کریم

در این درس می خوانیم:

۱. آراء و اقوال محققان اسلامی در خصوص تاریخ آغاز نزول قرآن
۲. بحث درباره نزول دفعی و تدریجی
۳. اولین و آخرین آیات نازل شده بر پیامبر اکرم (ص)

تاریخ آغاز نزول قرآن

آراء و اقوال محققان اسلامی:

۱. نیمه شعبان: چنانکه منظور از «لیلة مبارکة» در آیه **إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ مُبَارَكَةٍ** شب نیمه شعبان است.
۲. ماه رمضان: اکثر علما با استناد به آیه **شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ** ماه رمضان را زمان آغاز نزول قرآن می دانند؛ اما اینکه در کدام روز از ماه رمضان قرآن نازل شد، سه دیدگاه وجود دارد:
 - الف. ۱۷ ماه رمضان: چون منظور از «یوم الفرقان» در آیه **إِن كُنْتُمْ ءَامِنْتُمْ بِاللَّهِ وَ مَا أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقِي الْجُمُعَانَ**، ۱۷ رمضان، روز غزوه بدر است.
 - ب. ۱۹ رمضان: قول طبری
 - ج. ۲۳ رمضان: قول اکثر محققان شیعه
 سیوطی: از واثله بن اسقع روایت شده است که پیامبر (ص) فرمود: «تورات، ۶ روز پس از رمضان، انجیل پیش از ۱۳ رمضان و زبور پیش از ۱۸ رمضان و قرآن پیش از ۲۴ رمضان نازل گردیده اند.» و بر حسب برخی روایات، صُخِّفَ اِبْرَاهِيمَ اَوَّلَ مَاهِ رَمَضَانَ نازل شد.
- نتیجه گیری: باید شب قدر احتمالاً همان ۲۳ رمضان باشد که قرآن یکباره به آسمان دنیا نازل شد، پس روز ۲۴ به زمین نازل گشت که آغاز آن «إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ» بوده است.
- نکته: کتب آسمانی قبلی، به صورت دفعی نازل شدند، ولی قرآن تدریجی نازل گردیده است: **وَ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُتَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَ رَبَّنَا نُنزِّلُهُ تَتْرِيلاً** (فرقان/ ۳۲) که این سکوت قرآن، بطور ضمنی آن را تأیید می کند.
- سؤال: آیا تاریخ بعثت پیامبر با تاریخ آغاز نزول قرآن منافات دارد؟
- جواب: پیامبر (ص) در ربیع الاول با رؤیا و خواب مبعوث شد و پس از گذشت ۶ ماه از این واقعه، در ماه رمضان و در عالم بیداری به آن حضرت وحی نازل گردید.

جمع بندی نزول تدریجی و دفعی

- سؤال: با توجه به آیه **إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ** که حاکی از نزول دفعی قرآن است، چگونه می توان پذیرفت که قرآن در ظرف بیست و اندی سال به تدریج بر پیامبر اسلام (ص) نازل گردید؟

۴ توجیه :

۱. ابن عباس: قرآن یکباره در شب قدر از لوح محفوظ به آسمان دنیا نازل شد و سپس جبرئیل آن را چند آیه چند آیه در مدتی حدود ۲۳ نازل گردانید. [بهترین توجیه] (طبرسی در مجمع)
۲. مقاتل: در ماه رمضان هر سال آیاتی یکباره نازل می‌شد و همان آیات تدریجاً دوباره بر پیامبر نازل می‌گردید. [فخر رازی این توجیه را پذیرفته] (طبرسی در مجمع)

این دو توجیه مورد تأیید قرآن نیز هست: ۱. ﴿نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ...﴾ نزول دفعی محتوا و مقاصد

۲. ﴿وَفُزَّاناً فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلاً﴾

دکتر حجتی ذیل این بیانات اظهار داشته است روح و مقاصد و اهداف قرآن به صورت دفعی بر پیامبر اکرم نازل گردیده و پس از آن، آیات قرآن بر اساس مقتضیات زمان به صورت تدریجی نازل شده است پس نزول بر خود پیامبر (ص) دفعی است و نزول بر پیامبر (ص) با هدف قرائت بر مردم تدریجی است.

۳. شعبی: آیه **إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ** بیانگر آغاز نزول قرآن می‌باشد (یعنی نزول کل قرآن نیست)؛ یعنی شب قدر شب شروع نزول قرآن است و پس از آن ۲۳ سال ادامه یافت.

۴. قول غیرقابل قبول: قرآن یکباره از لوح محفوظ نازل گردید و فرشتگان محافظ قرآن در مدت ۲۰ شب آن را بر جبرئیل قسمت به قسمت نازل کردند و جبرئیل به نوبه خود در مدت ۲۰ سال به تدریج آن را بر پیامبر نازل کرد.

نکته: طبق برخی از روایات، قرآن در سلسله طولی، سه مرحله از نزول را طی کرد تا در اختیار مردم قرار گرفت:

۱. نزول در لوح محفوظ
۲. نزول در بیت العزة آسمان دنیا
۳. نزول تدریجی آن به وسیله جبرائیل (ع) بر پیامبر (ص)

حکمت نزول تدریجی آیات قرآن

۱. دلگرمی و ثبات و پایداری پیامبر (ص) در مسئله دعوت ﴿لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ﴾
۲. نزول با توجه به مقتضیات و حوادثی که متعاقباً رخ می‌داد.
۳. تا مردم و پیامبر (که اُمی بودند) بتوانند آن را حفظ کنند. ﴿لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ﴾
۴. مردم به وظائفی که قرآن برای آنها تعیین کرده بود عمل کنند مثل حکم حرمت شراب در چند مرحله:
 - مرحله اول: ﴿وَ مِنْ تَمْرَاتِ النَّخِيلِ وَ الْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَ رِزْقًا حَسَنًا﴾
 - مرحله دوم: ﴿يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَ مَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَ إِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا﴾
 - مرحله سوم: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَ أَنْتُمْ سُكَارَى﴾
 - مرحله چهارم: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَ الْمَيْسِرُ وَ الْأَنْصَابُ وَ الْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾
۵. دادن فرصتی به مردم برای تأمل در محتوای آیات.
۶. پاسخ به پرسش‌های مختلف مردم
۷. نسخ برخی آیات توسط آیات دیگر.

سؤال: نخستین آیاتی که بر پیامبر(ص) نازل شد چیست؟

اقوال مفسران

آیات	توضیحات
۵ آیه اول سوره علق	قول راجح جمهور؛ حدیثی از امام رضا (ع): اولین سوره: ۵ آیه اول علق، آخرین سوره: نصر
سوره مدثر	نخستین سوره نازل شده پس از فترت وحی
سوره حمد	به صورت رویای صادقانه و مناجات بر پیغمبر(ص) ظاهر گردید نه به صورت وحی، و این رویداد به زمان قبل از بعثت و نزول وحی مربوط است.
بسمله «بسم الله الرحمن الرحيم»	این آیه در آغاز هر سوره‌ای به جز سوره توبه قرار دارد، در نتیجه با اول بودن سوره علق از لحاظ نزول منافات ندارد و بنابراین، رأی مذکور نمی‌تواند رأی جداگانه و مستقلاً باشد.

سؤال: آخرین آیاتی که بر پیامبر(ص) نازل شد چیست؟

اقوال مفسران

آیات	متن آیه
آیه کلالة	﴿لَيْسَتُنُؤُكَ فُلُ اللَّهِ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ ...﴾ (نساء/۱۷۶)
آیه‌های ربا	﴿إِنِّي أَنذِرُهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا ...﴾ (بقره/۲۷۹ و ۲۷۸) بعضی گفته‌اند: این آیات همراه آیه ۲۸۱ و ۲۸۲ بقره نازل شده‌اند.
بقره/۲۸۱	﴿وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾
توبه/۱۲۷	﴿وَ إِذَا مَا أَنْزَلْتُ سُورَةً نَّظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ ... صَرَفَ اللَّهُ فُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾ در هنگام جمع قرآن توسط ابوبکر، این آیات آخرین آیات بود؛ ولی ابی بن کعب دو آیه بعدی را نیز آورد.
کهف/۱۱۰	﴿فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَ لَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾ ابن کثیر: آخرین آیه نازله نیست؛ بلکه آخرین آیه منسوخ است.
آل عمران/۱۹۵	﴿فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنْكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنثَى﴾ (روایت ام سلمه) احتمالاً منظور ام سلمه این بوده که درباره سؤال ایشان از پیامبر درباره زنان، این آیه آخرین آیه بوده است.
انعام/۱۴۵	﴿قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مِثْلَهُ أَوْ دَمًا مَّسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ...﴾ (ابن حصار: این آیه در مقام احتجاج با اهل مکه است؛ لذا نمی‌تواند آخرین آیه باشد.
توبه/۱۱	﴿إِن تَابُوا وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ ءَاتُوا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَ نُقِصِلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ احتمالاً یکی از آیات آخرین سوره نازله است (توبه)، نه آخرین آیه.

جمع بندی آخرین آیه

بیان مرحوم طبرسی:

- طبق گفته ابن عباس و سدی، آیه ۲۸۱ بقره ﴿وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ﴾ آخرین آیه است.

تفصیل:

- وقتی آیه ﴿إِنَّكَ مَيِّتٌ وَ إِنَّهُمْ مَّيِّتُونَ﴾ (زمر/۳۰) نازل شد، پیامبر فرمود: کاش می‌دانستم این زمان چه وقتی است.
- خداوند متعال سوره نصر و فتح را نازل فرمود... پیامبر پس از نزول سوره فتح یک سال تمام زندگی کرد.

- سپس آیات ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ ...﴾ تا آخر سوره توبه نازل گردید. (بنابراین سوره توبه آخرین سوره کاملی است که بر پیامبر(ص) نازل شد.)
- پیامبر(ص) پس از نزول این آیات ۶ ماه زندگی کرد و وقتی برای حجة الوداع از مدینه خارج شد، در میانه راه آیه کلاله (صیف) نزول یافت.
- و سپس در حال وقوف به عرفات آیه ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي ...﴾ (مائده / ۳) نازل شد.
- و بعد از آن پیامبر(ص) ۸۱ روز در قید حیات بود و سپس آیات ربا ...
- و در واپسین مرحله، آیه ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُزْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ﴾ نازل گردید.

😊سؤال: چرا آیه اکمال را جزء آخرین آیات نازله نگفته‌اند؟

۱. آخرین آیه اعلامی است که پس از آن آیه‌ای نسخ نشد و آیه‌ای هم در فرائض نازل نشد.
۲. منظور از آن، اسکان مسلمین در مکه و اخراج مشرکین است.
۳. منظور از آن پیروزی مسلمین بر مشرکین است.
۴. منظور از آن اعلام خلافت علی (ع) است و پس از آن آیه فریضه و تکلیف نازل نشد.

درس ۴. آیه

در این درس می خوانیم:

۱. معنای لغوی و اصطلاحی «آیه»
۲. توقیفی یا اجتهادی بودن حدود آیات
۳. آیات مکی و مدنی، تعاریف و خصوصیات هر یک از آنها

معانی لغوی آیه

معنا	کاربرد قرآنی	وجه تسمیه «آیه»
۱. علامت و نشانه	﴿إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ﴾ (بقره/ ۲۴۸)	آیه، علامت صدق گفتار آورنده آن است
۲. عبرت	﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً﴾	هر آیه، مایه عبرت دیگران است
۳. برهان	﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...﴾	خلقت آسمانها و زمین برهان بر وجود خداست
۴. معجزه	﴿سَلِّبْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ...﴾	معجزات انبیاء، نشانه راستی دعوت ایشان است
۵. جماعت	کاربرد غیر قرآنی: خرج القوم بآیتهم: این گروه جماعت خود را بیرون بردند	آیه، جماعتی از حروف و کلمات است
۶. امر عجیب و شگفت آور	﴿وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً﴾	هر آیه در حد اعجاز است
۷. داستان و قصه	کاربرد غیر قرآنی در یک بیت: أَلَا أَلْبِغَا هَذَا الْمَعْرُضِ آيَةً أَيَقْظَانِ قَالَ الْقَوْلِ إِذْ قَالَ أُمُّ حَلَمٍ	

تعریف اصطلاحی «آیه»

بخشی از حروف و یا کلمات و یا جمله‌هایی است که از طریق نقل و روایت، حدود آنها مشخص شده است. ابن‌العربی: پیامبر حدود آیات را مشخص نموده است.

توقیفی بودن یا اجتهادی بودن حدود آیات

☺ سؤال: حدود آیات قرآن توقیفی است یا اجتهادی؟ یعنی آیا ابتدا و انتهای آیات را باید از طریق شارح و پیامبر(ص) شناخت یا افراد معمولی نیز می‌توانند با اجتهاد، حدود آیات را تعیین کنند؟

الف. توقیفی بودن

☺ جواب کوتاه: اجماع مسلمین و مجموع روایات و نصوص: توقیفی بوده و اجتهاد و اظهار نظر شخصی درباره آن روا نیست.

☺ جواب تفصیلی:

۰۱ زمخشری: پیامبر(ص) حدود آیات را هنگام تلاوت با وقف مشخص می‌کرد و اختلاف میان اقوال مختلف در تعداد آیات ناشی از اختلاف روایات است، نه اجتهاد شخصی.

۲. زرکشی در البرهان و ابوجعفر بن زبیر: هر وقت وحی نازل می‌شد، پیامبر (ص)، یکی از نویسندگان وحی را احضار می‌فرمود و به وی می‌گفت این آیه یا آیات را در فلان محل از فلان سوره قرار دهد.
۳. زید بن ثابت می‌گفت: کُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ نُؤَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرَّقَاعِ. ما نزد رسول خدا بودیم، قرآن را از روی برگ و پوست فراهم و مرتب می‌ساختیم.
۴. ابن زبیر به عثمان: آیه ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا لَا يَنْفُسْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَزْوَاجَهُنَّ وَأَشْهُرَهُنَّ وَعَشْرًا﴾ نسخ شده؛ چرا دستور به نوشتن آن می‌دهی؟
۵. پیامبر (ص) سوره‌ها را به ترتیب فعلی در نماز و خطبه قرائت می‌فرمودند؛ هر چند در یک سوره، آیات مدنی در ابتدا و آیات مکی پس از آن باشند.
۶. باقلانی در الإنتصار: ترتیب آیات توقیفی است؛ ولی ترتیب سور به‌عده مسلمانان گذاشته شده است (اجتهادی).
۷. آلوسی: توقیفی است

نکته مهم: استعمال لفظ "تألیف" در این روایت بدین معناست که ترتیب آیات و سور قرآن بر طبق دستور رسول خدا (ص) انجام می‌گرفت. (توقیفی بودن ترتیب آیات و سور)

ب. اجتهادی بودن

برخی از محققان شیعه: ترتیب آیات، اجتهادی است؛ مانند آیه تطهیر. علامه مجلسی: ترتیب فعلی توسط غیر معصوم بوده است. (محدث نوری هم پذیرفته است) علامه طباطبایی در «قرآن در اسلام»: آنچه در روایات درباره توقیفی بودن ترتیب سور و آیات آمده است، روایات دیگر تکذیب می‌کنند. اکثر اهل سنت ترتیب را توقیفی می‌دانند و دسته‌ای از شیعه هم معتقدند رأی صحابه بوده است؛ ولی هر دو گروه ترتیب فعلی آیات را تأیید می‌کنند.

جمع بندی نهایی: اکثر محققان اهل سنت قائل به «توقیفی بودن ترتیب آیات قرآن» می‌باشند اما دسته‌ای از دانشمندان شیعی ترتیب مذکور را مبتنی بر رأی و اجتهاد صحابه می‌دانند.

تعداد آیات قرآن و مکاتب مربوط به آن

هر چند حدود آیات توقیفی است؛ اما به دلیل برداشت‌های مختلف صحابه از وقف‌ها و ابتداهای پیامبر (ص) در عدد آیات اختلاف به‌وجود آمده است. ابوعمرو دانی: تعداد آیات حداقل ۶۲۰۰ آیه است.

اختلاف روایات، منشأ به‌وجود آمدن مکاتب مختلفی در شمار آیات قرآن گردید؛ از جمله: عدد کوفی: ۶۲۳۶ آیه سه تن از قاریان، یعنی حمزه، کسایی و خلف

* طبرسی: صحیح‌ترین عدد است که از امام علی (ع) روایت شده است.

مکی: مجاهد بن جبر مکی و اسماعیل مکی

مدنی اول: ابی جعفر یزید بن قعقاع، شبیه بن صالح

مدنی اخیر: اسماعیل بن جعفر

بصری: ایوب بن متوکل و ابی عجاج

شامی: عبدالله بن عامر

مکی و مدنی

☺ سؤال: ملاک مکی و مدنی بودن چیست؟

۱. زمان نزول: آیاتی که قبل از هجرت نازل گردید مکی، و آیاتی که بعد از هجرت نزول یافت مدنی. (معروفترین و بهترین)
۲. مکان نزول: آیات نازل شده در مکه مکی و آیات نازل شده در مدینه مدنی.
- اشکال:** با این معیار، درباره آیاتی که در سفرها نازل شده اند، نمی توان گفت مکی اند و نه می شود گفت مدنی اند.
۳. مخاطب: آیاتی که مخاطب آنها اهل مکه اند مکی و آیاتی که مخاطب آنها اهل مدینه اند مدنی.
- اشکال:** اصلاً معیار خوبی نیست؛ چون مخاطب قرآن عموم مردم هستند.
۴. موضوع

مثال ۱: سوره ممتحنه:

- ملاک زمان: بعد از هجرت ← مدنی
 - ملاک مکان: در مدینه ← مدنی
 - ملاک مخاطب: اهل مکه ← مکی
 - ملاک موضوع: نوعی از توجیه اجتماعی است (دللهای مؤمنان را آماده می کند)
- لذا علما این سوره را از سوری می دانند که در مدینه نازل گردید ولی از نظر حکم «مکی» می باشد.
- مثال ۲: آیه ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا﴾:

- ملاک مکان: مکی
 - ملاک زمان: مدنی (در روز فتح مکه)
 - ملاک مخاطب: هم اهل مکه و هم مدینه
 - ملاک موضوع (هدف): شناسایی مردم و تذکر انسانیت به همه مردم و مساوات آنها.
- ← از جمله آیاتی که در مکه نازل شده و از نظر حکم مدنی می باشد.

خصوصیات کلی و قطعی آیات و سوره مکی

- ۱- سوره سجده دار
 - ۲- وجود لفظ «کلاً» (در نیمه دوم قرآن آمده)
 - ۳- وجود «یا ایها الناس» و عدم وجود «یا ایها الذین آمنوا»
 - استثناء: سوره حج علیرغم مکی بودنش، در اواخر آن آمده: «یا ایها الذین آمنوا اركعوا و اسجدوا»
 - ۴- وجود قصص انبیاء گذشته
 - استثناء: بقره
 - ۵- وجود داستان آدم و ابلیس
 - استثناء: بقره
 - ۶- وجود حروف مقطعه
 - استثناء: آل عمران و بقره
- در مورد رعد هم اختلافیست اما مکی بودن ارجح است.

خصوصیات شایع آیات و سور مکی

۱. کوتاهی آیات و سور، ایجاز، تجانس صوتی در آیات، حرارت تعبیر، شدت لحن
۲. دعوت به اصول و بنیادهای ایمان به خدا و معاد و تصویر و توصیف بهشت و دوزخ
۳. دعوت به خوبی‌ها و اخلاق نیک و پایداری بر نیکی
۴. مجادله با مشرکین و تحقیر آرمانهای آنها
۵. کثرت سوگند، که با اسلوبهای تازیانه‌مانند هم‌هنگی دارد.

خصوصیات کلی و قطعی آیات و سور مدنی

۱. وجود فرمان جهاد و احکام
۲. وجود آیات الأحکام، حدود و فرائض و حقوق و قوانین مدنی، اجتماعی و سیاسی
۳. وجود ذکری از منافقین (بجز عنکبوت که با وجود مکی بودن این سوره یازده آیه آغاز آن مدنی است و در این سوره از منافقین یاد شده)
۴. وجود مجادله با اهل کتاب و دعوت آنها به عدم تعصب و غلو در دینشان

خصوصیات شایع آیات و سور مدنی

۱. طولانی بودن اکثر سوره‌ها و آیات آن، تفصیل مطالب، سبک آرام قانونگذاری
 ۲. تفصیل براهین و ادله در مورد حقایق دینی
- نکته: ابن حصار در «الناسخ و المنسوخ» می‌گوید: به اتفاق علما، ۲۰ سوره مدنی، ۱۲ سوره اختلافی و سایر موارد مکی هستند.

درس ۵. سوره

در این درس می خوانیم:

۱. معنای لغوی و اصطلاحی «سوره»
۲. نظرات درباره توقیفی یا اجتهادی بودن ترتیب سور
۳. نام گذاری سور
۴. تقسیم بندی های مختلف قرآن کریم

معنای لغوی «سوره»

معنا	توضیحات
مخفف سُورَه (یعنی در اصل مهموز است)	نیم خورده و باقی مانده آشامیدنی در ظرف وجه تسمیه بر اساس این تعریف: قطعه و قسمتی از قرآن
حصار و دیوار شهر	وجه تسمیه: سوره، مجموعه ای است که آیاتی را احاطه کرده و آنها را گرد هم و به صورت واحدی درآورده و همچون دیوار بلند شهر است.
از سوار: معرّب دستواره (=دستبند)	وجه تسمیه: سوره قرآن مانند دستواره ای آیاتی از قرآن را در برگرفته.
مقام و منزلت رفیع	مثال: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَعْطَاكَ سُورَةً تَرَى كُلَّ مَلَكٍ دُونَهَا يَتَذَبَّدُ وجه تسمیه: چون کلام الهی (حتی در حد یک سوره) دارای مقام و منزلت رفیعی است
از تَسْوُر (= تصاعد و ترکیب)	وجه تسمیه: چون سوره های قرآن بر روی هم قرار گرفته اند. از کلمه «تسوروا» در آیه (إِذْ تَسْوَرُوا الْمَحْرَابَ) هم این معنی اراده شده است.

معنای اصطلاحی «سوره»:

جُعبری: بخشی از آیات قرآن که دارای آغاز و انجامی است. (ابتدا و انتهایش تعیین شده است)
عده ای دیگر: بخشی از آیات قرآنی که میان «دو بَسْمَلَه» قرار دارد.

ترتیب سوره های قرآن:

اکثر سوره های بلند قرآن، مدنی هستند، ولی در ابتدای قرآن آمده اند؛ و اکثر سوره های کوتاه مکی هستند، ولی در انتهای قرآن آمده اند. سؤال: این ترتیب توقیفی است یا اجتهادی؟

دو نظر کلی:

۱. اجتهادی بودن ترتیب سور:
(اکثر دانشمندان) از جمله طرفداران این نظریه عبارتند از:
۱. قاضی ابوبکر باقلانی